

СТАНОВИЩЕ ОСВІТЯН ХАРКІВЩИНИ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.: ЗДОБУТКИ, ТРУДНОЩІ І ПРОБЛЕМИ (ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ)

Свинаренко Наталія Олександрівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства
та мовної підготовки іноземних громадян
Харківського національного економічного
університету імені Семена Кузнеця
Nataliia.Svynarenko@hneu.net
orcid.org/0000-0002-8972-0025

Добрунова Людмила Едуардівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства
та мовної підготовки іноземних громадян
Харківського національного економічного
університету імені Семена Кузнеця
Ljudmila.Dobrunova@hneu.net
orcid.org/0000-0002-1222-4082

Метою роботи є аналіз вітчизняної наукової та публіцистичної літератури, присвяченої характеристиці стану освіти в роки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні на прикладі Харківської області. Для її досягнення найбільше застосовувалися такі **методи**, як історико-порівняльний і герменевтичний.

Результати. Розглянуто процес дослідження стану освіти та ролі освітян у роки Голодомору 1932–1933 рр. у сучасній вітчизняній публіцистичній літературі. Виявлено, що найґрунтовніші краєзнавчі дослідження з історії стану освіти в роки Голодомору 1932–1933 рр. на Харківщині належать Т. Поліщук. Фрагментарні відомості та згадки про умови життя освітян Харківщини в 1932–1933 рр. знайдено у краєзнавчих роботах Л. Ісаїва, І. Скотаря, В. Стрільця, І. Путрі та інших дослідників.

Висновки. Найбільшою проблемою в дослідженні становища освітян у 1932–1933 рр. у місті Харкові та на Харківщині є те, що ґрунтовних праць, у яких би комплексно розглядалися й аналізувалися як здобутки, так і проблеми освітян, в історіографічному аспекті немає. У публіцистичній літературі, в описах картин соціально-економічного життя освітян часто бракує конкретики, факти подаються розрізнено, деяка інформація потребує додаткового вивчення й пояснення хоча би тому, що сучасні реалії та стандарти життя того часу надзвичайно різняться. У сучасній науковій і публіцистичній літературі повідомляється про очевидні здобутки освітян на початку 30-х рр. ХХ ст.: невинне зростання рівня грамотності населення, дію закону про обов'язкову середню освіту, збільшення мережі закладів середньої, професійно-технічної та вищої освіти. Однак ґрунтовних робіт, присвячених усебічному висвітленню історіографії зазначеного питання, не знайдено.

Для опису цілісної картини становища освітян у 1932–1933 рр. у Харкові та на Харківщині подальших досліджень потребує розширення джерельної бази зазначеної проблеми, історичні оцінки різних дослідників, а також біографії видатних освітян та унікальність їхніх методик навчальної і виховної роботи.

Ключові слова: публіцистична література, голод 1932–1933 рр., матеріали архівів, Харківська область, історіографія, історіографічні джерела.

THE SITUATION OF EDUCATORS IN THE KHARKIV REGION DURING
THE HOLODOMOR OF 1932–1933: ACHIEVEMENTS, DIFFICULTIES AND PROBLEMS
(HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCE STUDIES ASPECTS)

Svynarenko Nataliya Oleksandrivna,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukrainian
Studies and Language Preparation of Foreign Citizens
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics
Nataliia.Svynarenko@hneu.net
orcid.org/0000-0002-8972-0025

Dobrunova Lyudmila Eduardivna,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukrainian
Studies and Language Preparation of Foreign Citizens
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics
Liudmila.Dobrunova@hneu.net
orcid.org/0000-0002-1222-4082

The **aim of the work** is to analyze the domestic scientific and journalistic literature devoted to the characteristics of the state of education during the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine on the example of Kharkiv region. To achieve it, the most widely used **methods** are historical-comparative and hermeneutic.

Results. The process of studying the state of education and the role of educators during the Holodomor of 1932–1933 in modern domestic journalistic literature is considered. It was revealed that the most thorough local lore studies on the history of the state of education during the Holodomor of 1932–1933 in the Kharkiv region belong to T. Polishchuk. Fragmentary information and mentions about the living conditions of educators of Kharkiv region in 1932–1933 were found in the local lore works of L. Isaiv, I. Skotar, V. Strilets, I. Putria and other researchers.

Conclusions. The biggest problem in the study of the situation of educators in 1932–1933 in Kharkiv and Kharkiv region is that there is no historiographical aspect of thorough works that would comprehensively consider and analyze both the achievements and problems of educators. In the journalistic literature, descriptions of pictures of socio-economic life of educators often lack specifics, the facts are presented separately, some information needs further study and explanation, at least because modern realities and living standards of that time are extremely different. Modern scientific and journalistic literature reports on the obvious achievements of educators in the early 1930s: the steady increase in literacy, the law on compulsory secondary education, the expansion of the network of secondary, vocational and higher education institutions. However, no thorough work devoted to comprehensive coverage of the historiography of this issue has been found.

To describe the holistic picture of the situation of educators in 1932–1933 in Kharkiv and Kharkiv region, further research requires expanding the source base of this problem, historical assessments of various researchers, as well as biographies of prominent educators and the uniqueness of their teaching methods.

Key words: publicist literature, famine of 1932–1933, archive materials, Kharkiv region, historiography, historiographical sources.

1. Вступ

Як історичний процес Голодомор 1932–1933 рр. у різних аспектах вивчали вітчизняні науковці (Кульчицький, 2008; Марочко, Мовчан, 2020; Гогохія, 2010; Лисенко, 2011; Слободян, 2013) та публіцисти (Поліщук, 2008: 193; Скотар, 1993: 74–76; Путря, 2014: 59; Ісаїв, 2008). Зокрема, Л. Слободян в одній зі своїх наукових праць аналізує ставлення представників радянської влади до освітян (як представників інтелігенції) у 1932–1933 рр. в Україні. Учений називає Голодомор інструментом політики деукраїнізації та стверджує, що в той час відбувалися масові репресії як міського, так і сільського освітянства (Слободян, 2013: 48).

Це одна з найтрагічніших сторінок історії нашого народу. Голодування селян у цей час – факт

загальновідомий, проте ситуація в освіті також була важкою. Щодо славнозвісної рівності радянського суспільства варто зазначити, що високе партійне керівництво надзвичайно турбувалося про певні категорії громадян. Радянські керманічі завжди проголошували, що турбуються про вчителів. А чи так це було насправді? Як висвітлюється ця проблема в сучасній науковій і публіцистичній літературі?

Метою роботи є визначення особливостей початкового етапу дослідження вітчизняної наукової та публіцистичної літератури, присвяченої характеристиці ролі освітян у роки голоду 1932–1933 рр. в Україні на прикладі Харкова та Харківської області. Для її досягнення необхідно було виконати такі **завдання**: а) вивчити персональний внесок вітчизняних істориків

та публіцистів в оцінку здобутків українських освітян міста Харкова та Харківської області зазначеного періоду; б) охарактеризувати основні напрями освітньої та виховної роботи харківських освітян того часу, напрями їхньої позанавчальної роботи; в) визначити місце освітян Харківщини в осередках «активістів» у селах; г) висвітлити проблеми соціально-побутового життя учительства.

Під час дослідження найбільше застосовувалися такі *методи*, як історико-порівняльний (для пояснення проблем стану освіти в 1932–1933 рр., визначення рівня зарплат різних категорій населення, з'ясування здобутків освітян та їх участі у громадському русі, розкриття соціально-побутового життя учителів удома й на роботі) та герменевтичний (для аналізу і тлумачення архівних матеріалів).

Історіографічна та джерельна база із зазначеної проблематики не дуже значна. Найінформативнішими на цей час є видані збірки архівів державного архіву Харківської області, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Шуйський, Полянецький, 2006; Гнезділо, Лапчинська, Шуйський та ін., 2009; Гнезділо, Коптева, Панасенко, 2008; Поліщук, 1997). У збірках архівних документів представлені телефонограми райкомів Комуністичної партії (більшовиків) України (далі – КП(б)У) партосередкам у сільрадах, доповідні записки уповноважених у районах, скарги та звернення вчителів щодо їхнього голодування, постанови президій райвиконкомів Харківської області, досить детальні звіти районних санітарних лікарів про загрозливий санітарно-епідемічний стан району, акти обстеження комісій районних відділів народної освіти, постанови бюро райкомів КП(б)У Харківської області, протоколи засідань сільрад, доповідні записки представників громадських організацій, листи Харківського облвиконкому Центрального комітету КП(б)У про заходи щодо боротьби з дитячою безпритульністю тощо. А завдяки матеріалам краєзнавчих нарисів (Ісаїв, 2008: 112; Путря, 2014; Скотар, 1993; Стрілець, 2002) можна розглянути становище освітян у 1932–1933 рр. у місті Харкові та Харківській області за певними районами, визначити специфіку його розвитку.

2. Про здобутки освітян України на початок 30-х рр. XX ст. у вітчизняній історіографії

Історичні джерела повідомляють, що найбільша частка роботи щодо ліквідації неписьменності лягла на плечі українського вчителя, який після робочого дня у школі ще декілька годин на тиждень вів групи неписьменних: у 1931–1932 рр. майже всюди діяв всеобуч, відбувся перехід до обов'язкового середнього навчання, майже всі

випускники початкової школи (95%) продовжували навчатися у школах-семирічках. В Україні в 1932 р. діяла єдина структура загальноосвітньої трудової школи: початкова (I–IV класи), неповна середня (V–VII класи), середня (IX–X класи) (Білоцерківський, 1999: 393–394). Станом на 1932–1933 рр. міські школи здебільшого були семикласними, а в селах діяли переважно або початкові школи (I–IV класи), або семирічки. Хоча в тих регіонах, які найдуше потерпали від голоду, учителям працювати було дуже складно через страхи батьків відпускати дітей до школи, та й навряд чи доведені до відчаю голодом батьки змогли би правильно мотивувати дітей до навчання. Кількість середніх шкіл безперервно зростала, понад 80% дітей навчалися в українських школах (Слободян, 2013: 49). Особливо енергійно розвивалася мережа закладів вищої освіти в 30-х рр. XX ст. Так, наприклад, у 1933 р. на території Радянської України функціонувало 28 вищих медичних навчальних закладів та 29 середніх закладів (Товкун, 2016: 12). А найбільшим вузівським центром України був Харків, столиця УСРР до 1934 р. (Білоцерківський, 1999: 394).

У роботі краєзнавця І. Скотаря, викладача Валківського училища механізації сільського господарства (Харківська область), наведені певні відомості про труднощі в роботі закладів місцевої профтехосвіти в 1933 р. Зокрема, учений зазначив, що тогочасний директор Ков'язької машинно-тракторної станції І. Савченко набрав 70 слухачів на курси трактористів при Валківській автотракторній школі. Курсантів годували вареним бур'яном, кропивою та вікою, за три місяці навчання від голоду помер 21 слухач. Ті, хто довчився й закінчив навчання, отримали трактори та почали оранку під озимину (Скотар, 1993: 68–69).

3. Висвітлення громадської та позанавчальної діяльності

Як відомо, у патріотично-виховних системах тоталітарних держав провідну роль відіграє сама країна та створені нею громадські організації. Педагоги 30-х рр. XX ст. мушили, крім нести в маси «розумне, добре, вічне», проповідувати в позаурочний час догми марксистсько-ленінського вчення, навчатися на спеціальних курсах, виступати з промовами до відповідних тодішніх державних свят: Дня Паризької комуни, Дня Інтернаціоналу, роковин пролетарської революції, 1 Травня тощо (Гогохія, 2010: 183). У позаурочний час усі педагоги мали проводити громадську роботу.

В. Стрілець зазначає, що в усіх школах Люботина, невеликого міста поблизу Харкова, активно діяли осередки юних ленінців, а вчителі мушили пристосовувати релігійні свята до нових

комуністичних свят через проведення таких масових заходів, як «Вечірка зеленого листя», «День товариша Врожаю», «День червоного яблука», «Свято лампочки Ілліча» (Стрілець, 2002: 300).

4. Опис учительства в осередках активістів

Українізація давала УСРР шанс мати значну сферу життя, непідвладну й непідконтрольну центру, – у цьому полягала загроза існування сталінської імперії. Тому вчителству відводилася досить вагома роль. Вважалося, що під особливою опікою держави перебувають такі категорії осіб, як червоноармійці, іноземні спеціалісти та вчителі (Поліщук, 1997). Ці категорії населення априорі не мали голодувати. Однак чи такою була тодішня реальність?

До складу сільських активістів входили особи із числа бідноти, молоді та сільської інтелігенції (учителі, працівники культурно-просвітницьких організацій, яких направили після навчання у відповідних навчальних закладах, на курсах). Саме сільські управлінці й активісти вважали конфісковане «куркульське майно» та колгоспні засоби виробництва своєю власністю (Лисенко, 2011: 168). Життя українського суспільства того часу характеризувалося подвійними стандартами: активісти пропагували колгоспне виробництво, хоча насправді саме ці люди замість внесення конфіскованого майна на користь колгоспу особисто збагачувалися за рахунок родин заможних селян-одноосібників.

Образ учительки-активістки, затятої прихильниці сталінської політики або ж просто відчайдушної кар'єристки, також можна знайти в деяких архівних матеріалах, наприклад у свідченнях В. Коняєвої 1913 р. н., уродженки хутора Гузівки Валківського району Харківщини, про участь місцевої вчительки в роботі продзагону, який надто активно працював. В. Коняєва, будучи малолітньою, чинила спротив та хутко розв'язувала складені активістами мішки із зерном, розсипаючи пшеницю на землю. Натомість учителька схопила В. Коняєву за одяг і відкинула її від мішків, як цуценя. Хоча діти страшенно плакали та кричали, учителька зовсім не звертала на них уваги (Поліщук, 2006).

Аналізуючи описаний історичний факт, можна зробити висновок, що в 1932–1933 рр. у нашому суспільстві з'явився прошарок людей, які через певні важелі влади отримували практично нічим не обмежену владу над нещасними селянами та їхніми нехитрими статками. І цим шансом змінити життя намагалися скористатися й деякі освітяни. Тобто в педагогічному середовищі 1932–1933 рр. траплялися такі абсолютно безпринципні вчителі, яких і близько не можна було пускати до дітей. Ці вчителі були ланцюжком суспільства, частина з них реалізовувала себе саме в такий недостойний спосіб.

5. Про проблеми в роботі вчителів

Красзнавець І. Путря в одній зі своїх робіт зауважує, що проблема безпритульності загострилася на Балаклійщині за часів колективізації сільського господарства та голоду 1932–1933 рр. (Путря, 2014: 49). У цій роботі є відомості, що в 1928 р. в Балаклійському дитбудинку імені Н.К. Крупської перебували 34 вихованці та 3 педагогічні працівники.

Опис умов проживання дітей у спеціалізованих закладах справляє гнітюче враження. Зокрема, акт обстеження валківського дитмістечка імені Яковлева комісією райвідділу народної освіти у грудні 1931 р. так представляє тодішні культурно-побутові умови проживання вихованців та умови роботи: шибки в ідальні вибиті, їдять з однієї миски по 10 осіб, подвір'я забруднене, білизну міняють двічі на місяць, замість шафи вихованці всі свої речі ховають під матрацом або під подушками. Дітей купають двічі на місяць, без мила. Кожна дитина має два комплекти простирадл, серед яких одне зовсім не придатне (Поліщук, 1997).

6. Про голодування освітян

Харчування – поняття матеріальне, тому рівень зарплати на той час також варто враховувати для повного уявлення цілісної картини тогочасних реалій. А рівень харчування залежав безпосередньо від рівня заробітної плати людини, її посади та місця в суспільстві. Відомо, що середньостатистичний робітник отримував від 50 до 100 карбованців на місяць; учитель, лікар – близько 500 карбованців; слідчі ЧК, ГПУ, НКВС – близько 600 карбованців та практично безкоштовний продуктовий набір; зарплата С. Косіора становила 6000 карбованців. Є відомості, що районний керівний працівник номенклатурної категорії щомісяця, окрім зарплати, отримував 2 кг круп, 1 кг макаронів, 2 кг риби, 1 кг цукру, 1 кг сиру бринзи, 1 кг кондитерських виробів, 0,5 л олії, 2 шматки мила та 250 штук цигарок (Товкун, 2016: 12–13). Зазначені норми стосувалися також членів родин цих відповідальних осіб.

Крім висвітлення соціально-економічного життя місцевого селянства, упорядник праці «Чорні жнива. Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини» Т. Поліщук не обійшла увагою також висвітлення щоденних реалій життя тогочасної інтелігенції. Так, у документі «Пояснення голови Огульцівського сількому обласному оргбюро Робос щодо скарги вчителя Кучеренка про голодування освітян» від 1 серпня 1932 р. згадується про затримки заробітної плати, мізерні продовольчі пайки, наявність боргів у кожного з учителів по 100–250 карбованців через дороговизну продуктів харчування на тлі заборгованості у виплаті зарплат (Поліщук, 1997). Зрозуміло, що за таких

обставин учительська спільнота була не більш ситою за селян – тодішніх головних виробників матеріальних благ для суспільства. Таким чином, наведений приклад є красномовним свідченням того, що голод 1932–1933 рр. був геноцидом не лише проти селянства, а й проти інтелігенції.

Є також відомості про лист обласного оргбюро Робос та Валківської райпрокуратури з проханням розслідувати справу щодо постачання борошном учителів с. Огульці від 28 липня 1932 р. від учительки Сукачової, яка голодувала зі своїми трьома дітьми (Гнезділо, Коптева, Панасенко, 2008). У цьому ж джерелі є інша подібна інформація, зокрема, з Постанови президії Валківського райвиконкому про форсування м'ясозаготівель та незадовільне постачання вчителів району (Гнезділо, Коптева, Панасенко, 2008). Цинічністю та повною бездушністю наповнений зміст доповідної записки від березня 1933 р. Валківського райкому працівників освіти та райвідділу народної освіти до районної КК-РСІ про незадовільний стан харчування вчителів району, вирішенням чого стала передача 3 кг макухи вчительці с. Благодатне. Цинізм ситуації зумовлений тим, що, по-перше, макуха є додатковим продуктом харчування свійських тварин, але аж ніяк не людей; по-друге, обсяги цієї «подачки» надмізерні. Ця інформація показує нам, чому таке нелюдське ставлення влади було до нашого народу. І це за більш поблажливого ставлення представників радянської влади до інтелігенції порівняно із селянством. Звісно, цей факт красномовно свідчить про повну безперспективність і безрезультатність сталінської колгоспної системи, про її неспроможність задовольнити елементарні людські потреби.

7. Висновки

Найбільшою проблемою в дослідженні становища освітян у 1932–1933 рр. в місті Харкові та на Харківщині є те, що ґрунтовних праць, у яких би комплексно розглядалися й аналізувалися як здобутки, так і проблеми освітян, в історіографічному аспекті немає. У публіцистичній літературі, в описах картин соціально-економічного життя освітян часто бракує конкретики, факти подаються розрізнено, деяка інформація потребує додаткового вивчення й пояснення хоча би тому, що сучасні реалії та стандарти життя того часу надзвичайно різняться.

У сучасній науковій і публіцистичній літературі повідомляється про очевидні здобутки освітян у 1932–1933 рр. на Харківщині: невпинне зростання рівня грамотності населення, дію закону про обов'язкову середню освіту, навчання переважно українською мовою навіть у місті Харкові. Це було відчутним прогресом, особливо якщо порівнювати його з рівнем церковно-приходських шкіл, де діти більшості селянської бідноти навчалися тільки у вільний від сільськогосподарських робіт час.

Щодо напрямів освітньої роботи викладачів гуманітарних дисциплін, то джерела зазначають, що вчителі несли в маси догми ленінсько-сталінської ідеології без жодних компромісів, навіть без натяку на демократизм. Першочерговим завданням тодішніх будівників комунізму було освітування досягнень стаханівського руху й героїки перших п'ятирічок, комсомольські та піонерські змагання, прославлення партії та уряду. А тогочасні пріоритети виховання, як зазначають публіцисти й науковці, зводилися до таких напрямів, як підпорядкування особистості волі колективу, виховання «людини-гвинтика». Особливе місце відводилося трудовому вихованню, тому його роль вважалася пріоритетною (Скотар, 1993: 69).

Про місце вчителя в осередках активістів, які допомагали продзагонам відбирати в селян продуктивні запаси, також є відомості в деяких історичних джерелах (Лисенко, 2011: 168; Гнезділо, Лапчинська, Шуйський та ін., 2009). Мотивація до цієї діяльності в кожного була своя. Однозначним поясненням є те, що ця категорія людей прагнула отримати владні функції та відчутти свою зверхність над беззахисними українськими селянами, які були виставлені сталінським режимом перед іншими категоріями населення як злочинці та звинувачені в усіх смертних гріхах.

У сучасній вітчизняній історіографії досить фактів того, що найбільше в 1932–1933 рр. страждали селяни як наймасовіша категорія виробників сільськогосподарських продуктів. Партійні керманічі завжди популістично проголошували, що турбуються про вчителів (Білоцерківський, 1999: 394). Однак у той час голодували всі: робітники, інтелігенція, службовці, студенти та учні. Це підтверджують доповідні записки (Гнезділо, Коптева, Панасенко, 2008) та інші роботи (Свинаренко, Добрунова, 2020). Учителі потерпали від заборгованості у виплаті зарплати, продуктивні пайки вони отримували вкрай нерегулярно.

Тема представленого дослідження вивчена тільки в деяких напрямках та аспектах. Згадки і фрагментарні відомості про становище освітян у 1932–1933 рр. у місті Харкові та Харківській області мають місце як у науковій, так і в публіцистичній вітчизняній літературі. Ґрунтовних робіт, присвячених усебічному висвітленню історіографії вказаного питання, не знайдено. Для опису цілісної картини становища освітян у 1932–1933 рр. у Харкові та на Харківщині подальших досліджень потребує розширення джерельної бази зазначеної проблеми, біографії видатних освітян та унікальності їхніх методик навчальної і виховної роботи. Також варто продовжувати роботу зі створення нових збірників матеріалів, архівів, свідчень очевидців тогочасних подій, що стосуються вивчення становища освітян Харкова та Харківської області в 1932–1933 рр.

Література:

1. Білоцерківський В. Історія України : курс лекцій. Харків : ХДПУ ім. Г.С. Сковороди, 1999. 450 с.
2. Гогохія Н. Культура масових свят та українське суспільство в 1930-х рр. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 183–189.
3. Голодомор у першій столиці / уклад. : І. Шуйський, В. Полянецький. Харків : Шанс, 2006. 288 с.
4. Голодомор 1932–1933 рр. у м. Харкові, столиці УРСР / упор. : О. Гнезділо, Н. Лапчинська, І. Шуйський та ін. Харків : Оригінал, 2009. 319 с.
5. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині / уклад. : О. Гнезділо, О. Коптева, Л. Панасенко. Харків : Оригінал, 2008. 272 с.
6. Ісаїв Л. Борівщина в роки людомору (1928–1933). Харків : Райдер, 2008. 496 с.
7. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ : Наш час, 2008. 432 с.
8. Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один із факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2011. Вип. 37. С. 166–179.
9. Марочко В., Мовчан О. 1932–1933. Хроніка Голодомору в Україні. Київ : Кліо, 2020. 296 с.
10. Поліщук Т. «Чорні жнива» та «Столиця відчаю»: з історії створення книг про Голодомор на Харківщині. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 192–195.
11. Путря І. Освіта Балаклійщини: історичні розвідки. Харків : ФОП Бровін, 2014. 294 с.
12. Свиначенко Н., Добрунова Л. Історія вивчення медичних аспектів проблем охорони здоров'я людей в 1932–1933 рр. на Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2020. Вип. 156. С. 100–103.
13. Скотар І. Валківська старовина: історико-краєзнавчий нарис. Харків : РВП «Оригінал», 1993. 80 с.
14. Слободян Л. Голодомор 1932–1933 років як інструмент політики деукраїнізації. *Гілея: науковий вісник*. 2013. Вип. 74. С. 48–51.
15. «Столиця відчаю»: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі / упор. Т. Поліщук. Львів : Березіль, 2006. 416 с.
16. Стрілець В. Люботин: історико-краєзнавчий нарис. Харків : Торсинг, 2002. 400 с.
17. Товкун Л. Внесок учених-гігієністів у розвиток дієтичного харчування в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.). *Молодий вчений*. 2016. № 1(28). Ч. 2. С. 12–14.
18. Чорні жнива. Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини / упор. Т. Поліщук. Харків : Видавництво М. Коця, 1997. 368 с.

References:

1. Bilotserkivskiy, V. (1999). *Istoriia Ukrainy: kurs lektzii* [History of Ukraine: course of lectures]. Kharkiv : KhDPU im. H.S. Skovorody, 450 p. [in Ukrainian].
2. Hohokhiia, N. (2010). *Kultura masovykh sviat ta ukrainske suspilstvo v 1930-kh rr.* [The culture of mass holidays and Ukrainian society in the 1930s]. *Kraieznavstvo*, no. 3, pp. 183–189 [in Ukrainian].
3. Shuiskiy, I., Polianetskiy, V. (eds.) (2006). *Holodomor u pershii stolytsi* [The Holodomor in the first capital]. Kharkiv: Shans, 288 p. [in Ukrainian].
4. Hnezdilo, O., Lapchynska, N., Shuiskiy, I. et al. (eds.) (2009). *Holodomor 1932–1933 rr. u m. Kharkovi, stolytsi USSR* [The Holodomor of 1932–1933 in Kharkiv, the capital of the USSR]. Kharkiv : Oryhinal, 319 p. [in Ukrainian].
5. Hnezdilo, O., Koptieva, O., Panasenka, L. (eds.) (2008). *Holodomor 1932–1933 rr. na Kharkivshchyni* [The Holodomor of 1932–1933 in the Kharkiv region]. Kharkiv : Oryhinal, 272 p. [in Ukrainian].
6. Isaiv, L. (2008). *Borivshchyna v roky liudomoru (1928–1933)* [Borivshchyna during the Holodomor (1928–1933)]. Kharkiv : Raider, 496 p. [in Ukrainian].
7. Kulchytskyi, S. (2008). *Holodomor 1932–1933 rr. yak henotsyd: trudnoshchi usvidomlennia* [The Holodomor of 1932–1933 as genocide: difficulties of awareness]. Kyiv : Nash chas, 432 p. [in Ukrainian].
8. Lysenko, O. (2011). *Diialnist silskykh aktyvistiv yak odyin iz faktoriv vynyknennia selianskykh povstan vesnoiu 1930 r.* [The activities of village activists as one of the factors in the emergence of peasant uprisings in the spring of 1930]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, issue 37, pp. 166–179 [in Ukrainian].
9. Marochko, V., Movchan, O. (2020). *1932–1933. Khronika Holodomoru v Ukraini [1932–1933. Chronicle of the Holodomor in Ukraine]*. Kyiv : Klio, 296 p. [in Ukrainian].
10. Polishchuk, T. (2008). “Chorni zhnyva” ta “Stolytsia vidchayu”: z istorii stvorennia knykh pro Holodomor na Kharkivshchyni [“Black Harvest” and “Capital of Despair”: from the history of creating books about the Holodomor in Kharkiv region]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, issue 18, pp. 192–195 [in Ukrainian].
11. Putria, I. (2014). *Osvita Balakliishchyny: istorychni rozvidky* [Education of Balakliia region: historical explorations]. Kharkiv : Private individual Brovin, 294 p. [in Ukrainian].

12. Svyarenko, N., Dobrunova, L. (2020). Istoriiia vyvchennia medychnykh aspektiv problem okhorony zdorovia liudei v 1932–1933 rr. na Ukraini [History of the study of medical aspects of human health problems in 1932–1933 in Ukraine]. *Hileia: naukovyi visnyk*, issue 156, pp. 100–103 [in Ukrainian].
13. Skotar, I. (1993). Valkivska starovyna: istoryko-kraieznavchy narys [Valkivska antiquity: historical and local lore essay]. Kharkiv : Oryhinal, 80 p. [in Ukrainian].
14. Slobodian, L. (2013). Holodomor 1932–1933 rokiv yak instrument polityky deukrainizatsii [The Holodomor of 1932–1933 as an instrument of de-Ukrainization policy]. *Hileia: naukovyi visnyk*, issue 74, pp. 48–51 [in Ukrainian].
15. Polishchuk, T. (ed.) (2006). “Stolytsia vidchaisu”: Holodomor 1932–1933 rr. na Kharkivshchyni vustamy ochevydtsiv. Svidchennia, komentari [“Capital of Despair”: The Holodomor of 1932–1933 in the Kharkiv region through eyewitnesses. Testimony, comments]. Lviv : Berezil, 416 p. [in Ukrainian].
16. Strilets, V. (2002). Liubotyn: istoryko-kraieznavchy narys [Lyubotyn: historical and local lore essay]. Kharkiv : Torsynh, 400 p. [in Ukrainian].
17. Tovkun, L. (2016). Vnesok uchenykh-hihienistiv u rozvytok diietychnoho kharchuvannia v Ukraini (20–30-ti roky XX st.) [The contribution of hygienists to the development of dietary nutrition in Ukraine (20–30s of the XX century)]. *Molodyi vchenyi*, no. 1(28), part 2, pp. 12–14 [in Ukrainian].
18. Polishchuk, T. (ed.) (1997). Chorni zhnyva. Holod 1932–1933 rr. u Valkivskomu ta Kolomatskomu raionakh Kharkivshchyny [Black harvest. The famine of 1932–1933 in Valkiv and Kolomatsky districts of Kharkiv region]. Kharkiv : Publishing house M. Kots, 368 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 06.12.2021
The article was received 6 December 2021